

"Katarsko – dualistički pokret" na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna

Kada je riječ o crkvenoj povijesti ovog dijela Europe u srednjem vijeku, može se slobodno reći da je u historiografiji posljednje skoro jedno i pol stoljeće uvjerljivo najveću pozornost privukao problem Crkve bosanske. Iako je literatura o njemu narasla sve do nepreglednosti, a istraživači na raspolaganju imaju vrlo skroman i ograničen broj povijesnih izvora, još uvijek smo prilično daleko od odgovora na niz neriješenih pitanja koja nam se nužno nameću pri promišljanju tog zagonetnog fenomena.

U literaturi se rasprava ponajviše vodila, i još se uvijek vodi, oko tri osnovna pitanja: 1. vjerskom učenju Crkve bosanske, 2. njezinom podrijetlu i 3. njezinom nestanku.

U pogledu podrijetla i učenja Crkve bosanske, u hrvatskoj historiografiji prevladava uvjerenje da je to bila sljedba koja je zastupala dualistički nazor svijeta koji je u Bosnu stigao putem veza s katarsko-dualističkim pokretom na istočnoj obali Jadrana.

Međutim, osobno, smatram da se ipak radi o jednoj pravovjernoj kršćanskoj organizaciji - povijesnom produktu specifičnih crkvenih, društvenih, pa i političkih prilika srednjovjekovne Bosne nepravedno oklevetanoj za dualizam od strane velikih crkava (prije svega katoličke, a puno manje i pravoslavne). Naime, u izvorima nastalim u krilu Crkve bosanske do danas još nitko nije uspio pronaći niti jedan pouzdan trag dualizma. Naprotiv, već taj skroman broj vrela svojim sadržajem jasno pobija većinu optužbi Zapadne i Istočne crkve. Stoga smatram da nije utemeljeno tvrditi da je ona pripadala srednjovjekovnom europskom krugu dualističkih sljedbi, čime otpada i mogućnost prenošenja dualizma iz Dalmacije.

Ovaj je rad podijeljen u dva dijela. U prvom ću ukratko izložiti dosadašnja historiografska gledišta, a u drugom kritički pretesti raspoložive izvore - od prvog spomena dualističke "Crkve Dalmacije" (1167.) do dokumenata vezanih za izjavu bosanskih krstjana danu na Bilinom polju 8. travnja 1203. godine. Pri tome ću odstupiti korak unatrag, pa izvorima postaviti pitanja: može li se zbilja govoriti o dualističkom pokretu u Dalmaciji, pa prema tome i njegovom širenju, odnosno premještanju u Bosnu?

I. Crkva bosanska u historiografskoj literaturi (kratak pregled)

Svako cjelovitije razmatranje problema Crkve bosanske ne smije zaobilaziti već naglašenu činjenicu: latinski katolički izvori izjednačavaju vjersko učenje bosanskih krstjana s učenjem radikalnih dualista na Zapadu, dok domaći izvori jasno govore o njegovoj pravovjernosti. Kojim onda izvorima vjerovati?

Do danas mi u biti nemamo temeljne i objektivne rasprave u prilog tom problemu. Nije sporno da su pri odgoaranju na to pitanje istraživači bili vođeni ne samo znanstvenim motivima, nego i ideološkim, nacionalnim, klasnim, vjerskim i drugim interesima. Stoga su u prilog rješenju problema vjerskog učenja Crkve bosanske ponudili vrlo različite odgovore, koji su onda predstavljali osnovu za različite interpretacije izvora o njezinom podrijetlu i postanku.

U prilog pitanju podrijetla Crkve bosanske svojevremeno je još **Daniele Farlati** iznio pretpostavku da je ona nastala pod utjecajem bugarskih bogumila.¹

Može se reći da je kod nas početak znanstvenog pristupa problemu Crkve bosanske 1867. godine označila tek knjiga **Božidara Petranovića** *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*. Vjerujući prije svega domaćim izvorima, on je zastupao mišljenje da se tu radi o narodnoj državnoj, ali pravoslavnoj crkvi, no on nije isključio i neznatni, povremeni utjecaj dualista na njezino dogmatsko učenje.

Takvoj se koncepciji ubrzo suprotstavio **Franjo Rački** raspravom *Bogomili i Patarenii*. On je u prvi plan stavio latinske izvore, na osnovu kojih je bosanske krstjane poistovjetio s drugim dualistima - bogumilima, katarima i patarenima, ali je, potaknut pravovjernih karakterom novozavjetnog rukopisa krstjanina Hvala (1404.), iznio tezu o dogmatskom približavanju Crkve bosanske kršćanskom pravovjerju. Kao njezine začetnike vidio je bogumile protjerane iz Srbije od strane srpskog velikog župana tijekom druge polovice XII. stoljeća.

Teza Račkog, uz manje iznimke, dugo je bila općenito prihvaćena u historiografiji pa se za krstjane udomaćio naziv bogumili, iako on nije povijesno utemeljen, budući da ih tako u srednjem vijeku nitko nije zvao. Prve ozbiljne sumnje u njegove rezultate javile su se kod arheologa **Čire Truhelke**, kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je na temelju ukrasa na stećcima zaključio da bosanski krstjani nisu prezirali križ, kako se to tvrdi u latinskim izvorima, dok je nakon vlastitog otkrića oporuke gosta Radina, visokog dostojanstvenika Crkve bosanske, porekao njezinu vezu s bogumilskim pokretom.² Međutim, bezuspješno je pokušao dokazati da je ona vukla podrijetlo još iz apostolskih vremena.³

Dvadesetih godina XX. stoljeća povjesničar **Vaso Glušac** uspio je analizom u međuvremenu pronađenih i objavljenih domaćih izvora dokazati neutemeljenost interpretacije latinskih izvora Račkog. Međutim, on je, isto kao i Petranović, tendenciozno dokazivao da je Crkva bosanska pravovjerna, pravoslavna crkva. Pri tome je ignorirao i olako negirao izvore nastale u Istočnoj crkvi, koja je bosanske krstjane također smatrala hereticima.⁴

Potaknut rezultatima Glušca, hrvatski povjesničar **Jaroslav Šidak** u svojoj je doktorskoj disertaciji iz 1934. godine kritički ocijenio svu dotadašnju literaturu o bosanskim krstjanima od Petranovića do Glušca.⁵ I on je u prvi plan stavio domaće izvore, ali je s

¹ Farlati, 1769, 45.

² Truhelka, 1911, 355-375 + IV tab.

³ Truhelka, 1942, 767-793.

⁴ Glušac, 1924, 1-55.

⁵ Šidak, 1937, 37-182.

pravom porekao Gluščevu tezu o pravoslavlju Crkve bosanske. Smatrao je da se radi o monaškoj organizaciji koja se razvila na temelju ćirilo-metodijevske tradicije, a koja se od Rima odvojila kao samostalna crkva nakon pokušaja pape Grgura IX. da 1232/1233. godine izvrši korjenitu promjenu dotadašnje slavenske "ecclesiae Bosnensis" u latinsku biskupiju s latinskim biskupom na čelu.⁶

Šidakovoj tezi uskoro se suprotstavio **Miho Barada**. On je na temelju izvorne građe prvi počeo dokazivati da je na prijelazu XII. i XIII. stoljeća postojala dualistička (patarenska) hereza u Dalmaciji i Hrvatskoj, a da su istom pokretu pripadali i krstjani u Bosni, no nije ulazio u problem podrijetla njihovog učenja.⁷

S druge strane, hercegovački franjevac **Leon Petrović** u posmrtno objavljenoj knjizi *Kršćani bosanske crkve* bezuspješno je pokušao dokazati da su bosanski krstjani potjecali od benediktinaca glagoljaša protjeranih iz Hrvatske. Hereza je, kako je tvrdio, nastala kao posljedica nemara i zapuštenosti vjerskog života, te propagande ugarskih kraljeva i latinskih teologa.

Nakon Drugog svjetskog rata došlo je do novog zamaha u proučavanju bosanske hereze. Povjesničar **Aleksandar Solovjev** pokušao je, nažalost bez uspjeha, dokazati tragove dualizma u vrelima nastalim u krilu Crkve bosanske.⁸ Ipak, s pravom je skrenuo pozornost na do tada sasvim nepoznate izvore u domaćoj literaturi koji govore o vezama dualista u Dalmaciji i Bosni s onima na Zapadu,⁹. Nažalost u raspravu je unio mnoštvo novih zabluda, među kojima je i ona o dalmatinskom heretiku Rastudiju kao osnivaču Crkve bosanske.

S druge strane, **Dragutin Kniewald** pokušao je dokazati vjerodostojnost latinskih izvora o Crkvi bosanskoj. On u tome nije u uspio, jer je analizirao samo latinske izvore, čije iskaze nije sustavno suočio sa suprotnim podacima domaćih vrela. Isto vrijedi i za autorovo tumačenje izjave bosanskih krstjana s Bilinog polja iz 1204. godine. Na taj je dokument primijenio neobičnu metodu inverzije, smatrajući da su krstjani tada bili primorani dati izjave upravo suprotne njihovom vjerskom dualističkom učenju.¹⁰

Hercegovački franjevac **Dominik Mandić** pridružio se istraživanjima Solovjeva objavivši početkom šezdesetih godina knjigu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* - najcjelovitiji prikaz povijesti Crkve bosanske do sada. Nažalost, neobuzdanim domišljanjima i tendencioznim analogijama, autor je u raspravu uspio unijeti samo još više zabluda. Jedna od njih odnosi se na početke Crkve bosanske, čije je podrijetlo tražio na početku XI. stoljeća za vrijeme bugarske prevlasti u Bosni.¹¹

Već spomenuti **Jaroslav Šidak** se 1954. godine odrekao svog mišljenja, te prihvatio koncepciju Franje Račkog o dualističkom karakteru Crkve bosanske, ali samo kao okvir za daljnja istraživanja, unutar kojeg su moguće još mnoge korekcije i dopune kroz preispitivanje pojedinih problema.¹² I dalje je, međutim, nizom radova nastavio sustavno pratiti i kritički ocjenjivati historiografsku literaturu o toj problematici pa je tako i s pravom ukazivao na nedovoljnu izvornu utemeljenost mišljenja po kojima su bosanski krstjani potjecali od dualista protjeranih iz Dalmacije krajem XII. stoljeća.

Izbor jednog dijela Šidakovih rasprava objavljenih u razdoblju od 1950. do 1969. godine ponovno je objavljen 1975. godine u knjizi *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*,

⁶ Šidak, 1940.

⁷ Barada, 1940/41, 398-411.

⁸ Solovjev, 1948. Rad je tiskan kao poseban otisak iz 270. knjige Rada JAZU, iako u njemu nikada nije bio objavljen.

⁹ Solovjev, 1953, 329-334.

¹⁰ Kniewald, 1949, 115-276 + 8 tab.

¹¹ Mandić, 1979. Prvo izdanje knjige tiskano je 1962. godine.

¹² Šidak, 1975.

odličnom vodiču kroz historiografiju za svakoga tko se ozbiljnije želi informirati o Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima.

Nažalost, očito zbog ogromne proturječnosti u literaturi i raspoloživim izvorima, svoje novo uvjerenje nije uspio primijeniti u jednom sintetičkom prikazu povijesti Crkve bosanske. Istina, pokušao je to učiniti u članku "Heretička Crkva bosanska" objavljenom 1977. godine u zagrebačkom časopisu *Slovo*, ali pri tome nije otišao dalje od konstatacija koje su ipak suprotne koncepciji Račkog.

Vrijedno je ukazati i na disertaciju **Maje Miletić** kojom je dotična, na temelju analize tri kamena spomenika vezana za krstjane (ploča s crkve bosanskog bana Kulina iz Biskupića kod Visokog, te stećaka gosta Mišljena iz Puhovca i gosta Milutina Crnčana iz Humskog kod Foče), zaključila da su oni bili pravi redovnici odnosno monasi bazilijanci koji su živjeli u samostanima.¹³ Njezino je djelo objavljeno samo na talijanskom jeziku pa nije moglo doživjeti pravu valorizaciju od strane domaće historiografije. Mišljenje o bazilijanskom obilježju krstjana ipak su kasnije prihvatili pojedini hrvatski povjesničari.¹⁴

Mišljenje o Crkvi bosanskoj kao dualističkoj sljedbi, koja vuče podrijetlo od dalmatinskih heretika, prihvatili su i ostali hrvatski povjesničari, poput **Stjepana Antoljaka**¹⁵ i **Franje Šanjeka**¹⁶ te srpski povjesničar **Sima Ćirković**,¹⁷ dok se **Miroslav Brandt** radije opredijelio za njezino istočnjačko podrijetlo.¹⁸

Od novijih interpretacija može se izdvojiti knjiga *Krstjani i heretička crkva bosanska* srpskog povjesničara **Dragoljuba Dragojlovića**. On je na osnovi nedovoljno jasnih analogija s pravoslavnom crkvom, krstjane tendenciozno prikazivao kao pravovjerne pustinjačke monahe mističare Istočne crkve.¹⁹

Franjo Šanjek nedavno je u posebnoj knjizi pod naslovom *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. - 15 st.)* objavio izbor povijesnih izvora o Crkvi bosanskoj s prijevodima na hrvatski jezik. U uvodnoj studiji prikazao je svoje viđenje njezina postanka. On tvrdi da su bosanski krstjani ustvari kršćani koji nastoje živjeti u duhu evanđeoskih načela prvih kršćanskih zajednica, ali istodobno nastoji dokazati suprotno - da se ipak radi o dualističkim krivovjercima. Pri tome im poriče redovnički karakter, tvrdeći da se radi o laičkom pokretu koji je u Bosnu stigao iz Dalmacije. S druge strane, ipak priznaje da se u domaćim izvorima ne može naći traga dualizmu, ali ne ide dalje od te konstatacije.

Osamstota obljetnica skupa na Bilinom polju (1203.-1204.) bila je tema posebnog znanstvenog kolokvija održanog 30. travnja 2004. godine u Sarajevu, u organizaciji tamošnjeg Instituta za istoriju. Pročitani referati već su objavljeni, a među njima je vrijedno izdvojiti samo radove dvojice autora. **Mladen Ančić** je nastanak Bilinopoljske izjave pokušao sagledati u onodobnom europskom kontekstu, a **Pejo Ćošković** je iscrpnom analizom uspio dokazati neutemeljenost Kniewaldovog pristupa.²⁰

Istim povodom kao i kolokvij u Sarajevu, u Zagrebu je 23. - 24. listopada 2004. održan po broju sudionika znatno bogatiji međunarodni znanstveni skup *Fenomen "krstjani" u*

¹³ Maja Miletić, *Il "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. *Orientalia analecta*, 149, Roma 1957. Prema: Šidak, 1975, 330-331.

¹⁴ Vidi: Šidak, 1977, 158; Ćošković, 2003, 95-96.

¹⁵ Antoljak, 1974, 7-27.

¹⁶ Šanjek, 1975.

¹⁷ Ćirković, 1987, 191-210.

¹⁸ Brandt, 1989, 238-261 (Poglavlje: "Bosanski dualistički pokret. Njegove dogmatske osobitosti i njegovi odnosi s drugim kasnosrednjovjekovnim heretičkim idejnim sistemima"). Riječ je o radu koji je u nešto sažetom i prilagođenom obliku ranije objavljen u *Kairos*, Neue Folge, XXI, Heft 4, Salzburg 1979, 300-319.

¹⁹ Dragojlović, 1987.

²⁰ Ćošković, 2003, 75-117.

srednjovjekovnoj Bosni i Humu, koji su organizirali su Hrvatski institut za povijest (Zagreb) i već spomenuti Institut za istoriju u Sarajevu. Najavljeni zbornik pročitanih referata još nije objavljen.

II. "Ecclesia Dalmatiae" i hereza u Bosni

Nije sporno da se u izvornoj građi zbilja govori o hereticima u Dalmaciji i Bosni, kao i njihovim međusobnim vezama. Budući da je hereza jako relativan pojam, a ono što se zbilja dogodilo često se ne podudara s ispričanim, nama ne preostaje ništa drugo nego da s kritičkom sumnjom pristupimo iskazima raspoloživih vrela te pokušamo doći do nešto pouzdanijih informacija.

Kao najraniji dokaz o opstojnosti dualističkog pokreta na istočnoj obali Jadrana tijekom druge polovice XII. stoljeća u literaturi se obično uzima jedan vrlo neobičan i još uvijek nedovoljno razjašnjen podatak. Naime, u aktima koncila francuskih katarata, održanog u svibnju 1167. godine u dvorcu sv. Feliksa de Caramana (*Saint Félix-de-Caraman*) kraj mjesta Toulouse, zabilježena je tvrdnja vođe carigradskih dualista Nikinte da se među sedam prvotnih crkava nalazi i "ecclesia Dalmatiae".²¹

Po čemu je ovaj podatak tako neobičan i nejasan?

Iako Nikinta spominje sedam crkava Azije, on poimenično nabroja samo njih pet. Osim toga, "Ecclesia Dalmatiae" kao jedna od prvobitna crkava morala je biti znatno starija od godine održavanja sabora.²² Ona osobno za sobom nije ostavila nikakvog traga, a njezinu opstojnost u to vrijeme ne može nam potvrditi niti jedan suvremeni izvor; čak se zbog neodređenosti pojma Dalmacije ne zna ni gdje se ona točno nalazila. Kasnije vijesti govore o dalmatinskim hereticima koji su iz Splita i Trogira pobjegli u Bosnu, pa se obično misli da je na saboru riječ o katarskoj crkvi na području bizantske Dalmacije, odnosno gradovima Kotoru, Dubrovniku, Splitu, Trogiru i Zadru, te otocima Krku, Rabu i Lošinju.²³ Ipak, teško je povjerovati da o njoj ništa nije znala i poduzimala katolička Crkva u tim krajevima.

Tek 1185. godine na provincijskom saboru u Splitu iznesena je osuda protiv svih heretičkih sekta i onih koji ih podržavaju u borbi protiv rimske Crkve, iskrivljuju kršćanski nauk, neopravdano napadaju crkvenu službu, grabe i bespravno zadržavaju crkvene desetine, imanja i prihode.²⁴ To se ipak ne može uzeti kao dokaz o opstojnosti dualističkih heretika na području Dalmacije. Radi se samo o preventivnom ponavljanju slične odluke kakva je donesena na 3. lateranskom koncilu 1179. godine.²⁵ Nakon toga, papa Urban III. u potvrdi odluka splitskog sabora, između ostalog, nalaže da se zabrani osnivanje zborova koji se nazivaju bratstvima, što se također može razumjeti kao posljedica odluke pape Lucija III. koju je na saboru u Veroni donio protiv pobornika reformnih laičkih pokreta talijanskih humilijata i siromašnih katolika u Francuskoj i Kataloniji.²⁶

Sve su riječi ipak ostale samo na pergameni, jer izvori i dalje ne govore ništa o konkretnim akcijama katoličke Crkve prema bilo kakvim dualističkim hereticima. No, približili smo se problemu podrijetla bosanske hereze.

²¹ Kraće izvode latinskog teksta akata s hrvatskim prijevodom donosi: Šanjek, 2003, 68-69.

²² Brandt, 1989, 243.

²³ Dominik Mandić zalagao se za širi pojam Dalmacije u kojem je bila uključena i Bosna, gdje je i tražio katarsku crkvu Dalmacije, no to je posljedica njegovog krivog uvjerenja da je dualističkih heretika u to vrijeme bilo samo u Bosni. Mandić, 1979, 88-90.

²⁴ CD, sv. II, 192.

²⁵ Dekrete, 224-225.

²⁶ Šanjek, 2003, 1-2.

Jedini srednjovjekovni izvor koji o tome govori je "Rasprava o krivovjercima" pijemontskog dominikanca Anselma iz Aleksandrije u kojoj je on oko 1260. - 1270. godine pokušao objasniti postanak i razvoj dualističkog krivovjerja na Zapadu. Postanak bosanske hereze kronološki je smjestio nakon pokušaja Franaka da osvoje Carigrad i prenošenja dualističkog učenja u njihovu domovinu, u skladu s čime bilježi: "*Zatim su neki iz Sklavonije, tj. zemlje koja se Bosnom naziva, po trgovačkom poslu došli u Carigrad. Kad su se vratili u svoju zemlju, propovijedali su i kad su brojem ojačali učine sebi biskupa koji se naziva biskupom Sklavonije ili Bosne*".²⁷

Odmah treba naglasiti da je Anselmove jedinstvene podatke, kao što ćemo vidjeti, teško uskladiti s drugim izvorima. Njih ne prate nikakvi kronološki podaci, ali se u literaturi obično misli da se odlazak bosanskih trgovaca treba datirati nakon 1147. godine, odnosno Drugog križarskog rata (iako njegov cilj nije bio osvajanje Carigrada) i 1167. godine kada se spominje "Ecclesia Dalmatiae". Istina, Bosna će tek nakon toga vremena doći pod vlast Bizanta i ostati sve do 1180. godine, no zbilja je teško povjerovati da su bosanski trgovci u tom razdoblju odlazili u Carigrad.

Takva tradicija, kako se misli, mogla bi se odnositi na trgovce iz Dalmacije, ali bi prihvaćanje toga tumačenja bilo mijenjanje jasnog smisla Anselmova podatka. Ipak, mora se imati na umu da je njegov spis nastao više od sto godina nakon toga navodnog događaja, u vrijeme kada je nakon premještanja bosanske katoličke biskupije u Pakovo (sredinom XIII. stoljeća) njezino mjesto preuzela organizacija bosanskih krstjana. Stoga je lako moglo doći do iskrivljavanja određenih podataka u pokušaja rekonstruiranja događaja onako kako se to autoru činilo logičnim.

Ostali izvor situaciju u Bosni i Dalmaciji pokazuju bitno drugačijom.

Naime, dukljanski i zetski knez Vukan javio je 1199. godine papi Inocentu III. (1198. - 1216.) da se "*u zemlji ugarskog kralja, naime u Bosni*" očito širi ne malo krivovjerje u koje je sam zaveden bosanski ban Kulin, sa svojom ženom i sestrom (udovicom pokojnog humskog kneza Miroslava) te s mnogom rodbinom, uveo više od deset tisuća kršćana. Ozlojeđeni ugarski kralj, tvrdi on dalje, poslao ih je papi da ih osobno ispita, no oni su se vratili s lažnim pismima kojima je potvrđen njihov zakon. Stoga je Vukan konačno zamolio papu da ugarskom kralju preporuči neka ih iz "svoga kraljevstva" istrijebi kao kukolj iz pšenice.²⁸

Papa očito nije odmah povjerovao Vukanovim informacijama. Tek u listopadu iduće, 1200. godine, dakle, bar godinu dana kasnije, on se javio ugarskom kralju Emeriku, ali sada zbog nešto drugačijeg razloga. Naime, papi je javljeno da je bosanski ban Kulin u svoju zemlju prihvatio veći broj "patarena" koje je splitski nadbiskup Bernard nedavno protjerao iz Splita i Trogira. Budući da ih je Kulin smatrao katolicima i nazivao kršćanskim imenom (očito se tu misli na naziv krstjani, kakav srećemo u kasnijim vrelima), papa je Emeriku zapovjedio da bosanskog bana i te krivovjerce protjera ne samo iz Bosne, nego i iz Ugarskog Kraljevstva te im oduzme svu imovinu, ukoliko se on ne bude dao izvesti na pravi put.²⁹

Protjerivanje patarena o kojima papa govori u pismu Emeriku, literatura redovito veže s jednom viješću iz kronike Tome Arhiđakona. Prema njemu, splitski je nadbiskup Bernard u Splitu (vjerojatno po svom dolasku 1200. godine) zatekao dvojicu braće, Zdranine Matēja i Aristodija, sinove Zorobabela iz Apulije, koji su, kako bilježi, "*od đavla zavedeni*,

²⁷ Šanjek, 2003, 136-137.

²⁸ CD, sv. II, 333-335. Djelomičan tekst latinskog izvornika s prijevodom pisma donosi: Šanjek, 2003, 70-71 (bez navoda Vukanove tvrdnje da su se "krivovjerci" poslani u Rim vratili s lažnim pismom pape).

²⁹ CD, sv. III, 14-15. Latinski izvorni tekst i hrvatski prijevod dijela pisma donosi: Šanjek, 2003, 74-77.

tako su bili ogrezli u bezdan heretičke zaraze da su ne samo zaslijepljena srca vjerovali u bezbožnu herezu nego su je opakim ustima i propovijedali". Bernard je s njima stupio u kontakt te ih pokušao privući katoličkom nauku, no oni se nisu dali obratiti, pa im je odlučio zaplijeniti imovinu, a njih istjerati iz grada. Tek tada su se spomenuta braća, "vidjevši da će ih zadesiti najveće kazne i štete, vratila pod zapovijed Crkve. Nadbiskup zapovijedi da se oni zakletvom odreknu svoje hereze dotaknuvši presveta evanđelja. Razriješio ih je izopćenja obaveznim svečanim obredom i dao da im se povrate njihova dobra. Tako su i svi drugi, koje su oni zaveli, bili očišćeni od heretičke zaraze".³⁰

Toma na istom mjestu kaže da su Matej i Aristodije inače često boravili uglavnom u Bosni, gdje su djelovali kao izvrsni slikari i zlatari, a dobro su poznavali latinsku i slavensku pismenost. Međutim, on ne objašnjava bit njihova krivovjerja, niti tvrdi da su oni ga širili po Bosni. Osim toga, što nije nimalo nevažno, on ne zna ništa o katarskoj crkvi Dalmacije. Konačno, iz teksta se jasno vidi da je Bernardovom akcijom u potpunosti riješen problem heretika u Splitu i da ne može biti govora o njihovom bijegu u Bosnu.

No kako je spor o Kulinu i njegovom pristajanju uz krivovjerje tekao dalje?

U pismu od 21. studenoga 1202. godine papa Inocent III. naložio je splitskom nadbiskupu Bernardu da se pridruži njegovom poslaniku Ivanu na misiji u Bosni. Pismo je važno, jer se u njemu objašnjava raniji razvoj događaja, o čemu nam se nisu sačuvali drugi podaci. Naime, nakon što je papa zatražio od ugarskog kralja Emerika da prisili Kulina na protjerivanje i oduzimanje dobara onih "ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenog katarskog krivovjerja", bosanski se ban pravdao da je vjerovao kako se radi o katolicima. Stoga je papi u Rim poslao neke od tih ljudi zajedno s dubrovačkim nadbiskupom Bernardom i arhiđakonom Marinom, moleći ga preko njih da u Bosnu pošalje nekoga tko će ispitati njihovu vjeru i način života. Taj je posao papa povjerio svom podđakonu Ivanu i splitskom nadbiskupu Bernardu, nalažući im da ih izvedu na pravi put vjere ukoliko se oni pokažu kao krivovjerci.³¹

Papinskog legata srećemo u Bosni bez Bernarda³² ponovno tek 8. travnja 1203. godine na mjestu zvanom Bilino polje. Što se tamo dogodilo? Toga dana, sedam je priora domaćih krstjana Dragič, Lubin, Dražeta, Pribiš, Luben, Radoš, Vladoš, a ne katara protjeranih iz Dalmacije(!), u nazočnosti legata Ivana, bana Kulina i dubrovačkog arhiđakona Marina prisegnulo vjernost naredbama i zapovijedima Rimske crkve. Svojom su imovinom zajamčili da nikada neće slijediti krivovjerje, priznali su Rimsku crkvu svojom majkom i glavom svega crkvenog jedinstva, a odrekli se tek samo shizme zbog koje su bili ozloglašeni. Ujedno su obećali da k sebi na stanovanje neće svjesno prihvatiti nikoga za koga budu znali da je manihejac ili krivovjerac. Osim toga prihvatili su niz obveza vezanih za samostanski život u skladu s Rimokatoličkom crkvom.

Tako su obećali da će u svim svojim samostanima imati bogomolje gdje će se zajedno sastajati, pjevati noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim će crkvama imati oltare i križeve, a knjige Novog i Starog zavjeta čitat će po običaju Rimske crkve. U svakom će samostanu imati svećenika, koji će bar u nedjelju i na blagdane čitati mise, slušati ispovjedi i davati pokore. Pokraj crkava imat će groblja za pokop braće i slučajno preminulih došljaka. Najmanje sedam puta na godinu primat će tijelo Gospodnje iz ruku svećenika. Zatim, žene koje budu pripadale njihovoj družbi bit će odijeljene od muškaraca, a parove će primati samo ako se obrate obećavši uzdržljivost.

³⁰ Toma, 2003, 122-123.

³¹ CD, sv. III, 14-15. Šanjek, 2003, 74-77.

³² Splitski nadbiskup u to je vrijeme vjerojatno bio zaokupljen poslom oko pregovora s križarima koji okupirali Zadar.

Slavit će svetačke blagdane određene od svetih otaca, od svjetovnjaka će se razlikovati ne samo životom i ponašanjem, nego i odjećom, koja će biti zatvorena, nebojana (ne šarena) i izmjerena do gležanja. Nazivat će se braćom, a ne krstjanima, da ne bi tako drugim kršćanima nanosili nepravdu.

Kada umre učitelj, od tada i u budućnosti, priori s vijećem braće izabrat će starješinu kojeg bi trebao potvrditi papa. Konačno, vjerno će prihvatiti i pridržavati se svega što Rim-ska crkva eventualno bude htjela pridodati ili ublažiti.

Dvojica predstavnika krstjana Lubin i Dražeta otišli su zatim s legatom u Ugarsku, gdje su 30. travnja na Kraljevskom Otoku ("Insula Regia") Csepelu pred kraljem Emerikom, kaločkim nadbiskupom Ivanom i drugim dostojanstvenicima još jednom potvrdili izjavu danu u Bosni.³³

Legat Ivan nakon završenog posla, kako je sam rekao, s "bivšim patarenima", 10. lipnja 1203. godine javio se još jednom Inocentu III. pred odlazak u Bugarsku (ranije izvješće nažalost nije sačuvano), informirajući ga da u zemlji bosanskog bana Kulina postoji samo jedna biskupija, čiji biskup tada nije bio među živima pa je iznio prijedlog da se tamo, ukoliko je to moguće, za biskupa postavi neki latinac te se zbog veličine zemlje i koristi za katoličku vjeru osnuju tri do četiri nove biskupije.³⁴

Ugarski kralj Emerik kasnije se također javio papi, obavješćujući ga da je pečatom osnažio sporazum s bosanskim krstjanima te je dvojicu njihovih predstavnika zajedno s Kulinovim sinom dao obvezati da će se u Bosni pridržavati svega što je u njemu naloženo. Osim toga, banov se sin kod kaločkog nadbiskupa Ivana obvezao da u svojoj zemlji neće svjesno primati i štititi heretike. U protivnom će slučaju platiti kaznu od 1000 maraka srebra, od čega će polovica pripasti papinskoj, a druga polovica kraljevoj blagajni.³⁵

Crkvene prilike u Bosni na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće u literaturi se često pokušavaju objasniti pomoću fragmenta tzv. Batalovog evanđelja. Radi se o samo četiri lista jednog evanđelja iz 1393. godine (čuvanim danas u Petrogradu), na kojima se, između ostalog, nalazi zapis s dva popisa imena u dva stupca. Prvi popis čini šesnaest imena, od kojih pri kraju stoje "13. *Drađič*. 14. *Lubin*´. 15. *Dražeta*." U nastavku slijedi tekst "Se pišu predrečenie redove ki su se narekli u red´ crkve prie g(ospodi)na našego Rastudija", s popisom od dvanaest imena na čijem je početku naveden "1. g(ospodi)n´ Rastud´e".

Fragment Batalovog evanđelja kod nas je prvi objavio Ljubomir Stojanović.³⁶ Nažalost, pri tome je u rečenici koja prethodi drugom popisu imena nepažnjom ispustio riječ "prie",³⁷ pa se na temelju tako publiciranog teksta moglo doći do netočnog zaključka o postojanju nekakvog reda crkve gospodina Rastudija. Takva je pogreška dugo ostala nezamijećena, pa se u literaturi (Solovjev, Kniewald, Mandić, Brandt) otvorila mogućnost za spekulacije po kojima je Zdranin Aristodije (Rastudije), nakon bijega iz Dalmacije u Bosni i izjave na Bilinom polju, osnovao, odnosno obnovio Crkvu bosansku. Takvom se zaključku s pravom suprotstavio Jaroslav Šidak. On je prvi izričito ukazao na ispuštenu riječ³⁸ za ko-

³³ CD, sv. III, 24-25. Latinski tekst i hrvatski prijevod s više pogrešaka donosi: Šanjek, 2003, 80-84.

³⁴ CD, sv. III, 36. Izvorni tekst i prijevod pisma na hrvatski: Šanjek, 2003, 84-85. U oba slučaja pismo je samo okvirno stavljeno u 1203. godinu, iako se ono može sasvim precizno datirati, budući da sam legat kaže kako će u Bugarsku krenuti sutradan, na dan sv. Barnabe (11. lipnja).

³⁵ CD, sv. II, 36-37.

³⁶ Stojanović, 1886, 230-232.

³⁷ Vidi: Stojanović, 1886, 231.

³⁸ Potpuno izdanje fragmenta tzv. Batalovog evanđelja s faksimilima priredio je tek znatno kasnije Nikola Radojčić. Vidi: Radojčić, 1964, 495-509. Sliku zapisa s popisima imena dostupnija je kod: Šidak, 1975, uz str. 163.

ju je dokazao da se Rastudije u popisu spominje kao živi suvremenik (također i u srpskim sinodicima s kraja XIV. stoljeća) pa se nikako ne može poistovjetiti s Aristodijem.³⁹

Stoga nije isključena mogućnost da je Rastudije bio djed Crkve bosanske, ali tek iz druge polovice XIII. stoljeća. Vjerojatnost da su trojica potpisnika Bilinopoljske izjave (Dragič, Lubin i Dražeta -spomenuti u prvom popisu imena) također bili djedovi koji su slijedili jedan iza drugoga na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće, ipak je znatno manja.

Ovdje treba naglasiti da problem hereze u Bosni za vrijeme bana Kulina nije samo teološki, nego prije svega politički problem, pa ga se nužno treba promatrati u kontekstu onodobnih prilika.

Najprije valja zamijetiti da je optužba Vukana, kao i ona koja je stigla iz Dalmacije (vjerojatno od strane splitskog nadbiskupa Bernarda) bila usmjerena direktno protiv Kulina te su obje očito usredotočene na njegovo diskreditiranje u očima pape i navođenje na akciju ugarskog kralja Emerika. Nije nimalo nevažno da je Bernard bio Emerikov učitelj i odgojitelj,⁴⁰ a Vukan pak štićenik Emerika, koji mu je uskoro pomogao da 1202. godine s vlasti zbací svoga brata Stefana i zauzme njegovo mjesto, nakon čega je ugarski kralj uzeo titulu kralja Srbije. Upravo se u to vrijeme optužbama na račun Kulina pridružio i Emerik, javljajući papi da je s mnoštvom pogana napao i opustošio neku njegovu zemlju i u zarobljeništvo odveo tamošnje stanovnike. Papa je u to vrijeme već riješio jedan dio spora s Kulinom pa nije nasjeo na takve provokacije. Stoga mu je naložio da ispuni svoj križarski zavjet, koreći ga što je, stavivši križ na sebe, zaratio protiv kršćana (vjerojatno se tu misli na osvajanje Srbije).⁴¹

Daljnji tijek događaja uglavnom je poznat. Na Bilinom Polju završena je akcija pape Inocenta III., pokrenuta vijestima o Kulinovom pristajanju uz herezu. Heretici nisu pronađeni, niti se bosanski ban morao odricati krivovjerna. Na povijesnu je scenu stupio domaći samostanski red koji je prihvatio uredbe Rimokatoličke crkve. Emerik i Kulin nisu još dugo ostali na životu, a Vukana je uskoro s bugarskom pomoći uspio svrgnuti brat Stefan. Dvadesetak godina kasnije, ugarski vladari ponovno su pokušali zavladatai Bosnom pod krinkom iskorjenjivanja heretika, no to je problem koji tematski i kronološki izlazi van okvira ovog rada.

III. Izvori i literatura

- Ančić, 2003. Mladen, Ančić "Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu", u *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, 32/2003, 17-38.
- Antoljak, 1974. Stjepan Antoljak, "Heretici u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini. (Prilog proučavanju patarenstva u Dalmaciji)", u *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XXI/1974, 7-27.
- Barada, 1940/1941. Miho Barada, "Šidakov problem bosanske crkve", u *Nastavni vjesnik*, XLIX(6, srpanj-kolovoz)/1940-1941, 398-411.
- Brandt, 1989. Miroslav Brandt, *Izvori zla. Dualističke teme*, August Cesarec, Zagreb, 1989.

³⁹ Iscrpnije: Šidak, 1975, 55, 74-75, 93-94, 98-99, 155, 182, 312, 215-216, 277 (bilj. 13), 301, 303 (bilj. 38 i 38), 314, 317, 319, 322-323, 338-339, 343, 344.

⁴⁰ Toma, 2003, 120-121.

⁴¹ Ćirković, 1960, 72-75.

- CD. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ur. Tade Smičiklas, sv. II.-III, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904-1905.
- Ćirković, 1987. Sima Ćirković, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", u *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo, 1987, 191-254.
- Ćirković, 1960. Sima Ćirković, "Jedan prilog o banu Kulinu", u *Istorijski časopis: organ Istoriskog instituta Srpske akademije nauka*, knj. IX-X (1959), Beograd, 1960, 71-77.
- Ćošković, 2003. Pejo Ćošković, "Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave", u *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, 32/2003, 75-117.
- Dekrete *Dekrete der ökumenischen Konzilien*, besorgt von Giuseppe Albeigo, Giuseppe L. Dossetti, Perikles-P.Joannou, Claudio Leonardi, Paolo Prodi, Ill., Auflage, Paderborn - München - Wien - Zürich, 1973.
- Dragojlović, 1987. Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut, Beograd, 1987.
- Farlati, 1769. Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, 1769.
- Glušac, 1924. Vaso Glušac, "Srednjovjekovna bosanska crkva", u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1924, 1-55.
- Kniewald, 1949. Dragutin Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 270, Odjel za filozofiju i društvene nauke, knj. I, 1949*, 115-276 + 8 tab.
- Mandić, 1979. Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. II, 2. izdanje, Sabrana djela Dr. O. Dominika Mandića, sv. 4, ZIRAL-ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979.
- Petranović, 1867. Božidar Petranović, *Bogomili. Cr'kva bosan'ska i kr'stjani, Istorička rasprava*, Zadar, 1867.
- Petrović, 1999. Leon Petrović, *Kršćani bosanske crkve ("Krstijani cr'kve bos'nske")*. Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, II. izdanje, Svjetlo riječi-ZIRAL, Sarajevo - Mostar, 1999.
- Rački, 2003. Franjo Rački, *Bogomili i Patareni*, Golden Marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Radojčić, 1964. Đorđe Sp. Radojčić, "Odlomak bogumilskog jevanđelja bosanskog tepačije Batala iz 1393. godine", u *Izvestja na Institutu za istoriju, Tom 14-15, Sbornik trudovete, posveteni na akademik Ivan Sieganov (po slučaju 80-godišnjinama mu)*, B'lgarska akademija na naukite, Otdelenie na istoričeski i pedagogičeski nauki, Sofija, 1964, 495-509.

- Solovjev, 1948. Aleksandar Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Poseban otisak iz 270. knjige *Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke, knjiga I*, Zagreb, 1948.
- Solovjev, 1953. Aleksandar Solovjev, "Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni" u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, VIII/1953, 329-334.
- Stojanović, 1886. Ljubomir Stojanović, "Jedan prilog k poznavanju bosanskih bogumila", u *Starine*, knj. XVIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1886, 230-232.
- Šanjek, 1975. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- Šanjek, 2003. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003.
- Šidak, 1937. Jaroslav Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja)*, u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 259, Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga, 116, Zagreb 1937, 37-182.
- Šidak, 1940. Jaroslav Šidak, *"Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb, 1940.
- Šidak, 1975. Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975.
- Šidak, 1977. Jaroslav Šidak, "Heretička Crkva bosanska", u *Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, 27/1977, 149-184.
- Toma, 2003. Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, Studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003.
- Truhelka, 1911. Ćiro Truhelka, "Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju", u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVIII/1911, 355-375 + IV tab.
- Truhelka, 1942. Ćiro Truhelka, "Bosanska narodna (patarenska) crkva", u *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Hrvatsko kulturno društvo Napredak Sarajevo, 1942, 767-793.

PRO TEMPORE
časopis studenata povijesti

Zagreb, 2005.

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina II., broj 2., Zagreb, 2005.

Glavna i odgovorna urednica
Maja Crnjac

Uredništvo
Ivan Basić, Maja Blažek, Maja Crnjac, Ivan Dujmić, Goran Miljan, Maja Miovec, Tin Pongrac,
Jasmina Skočilić, Iva Žutić

Naslovnica
Jasmina Skočilić

Prijelom i grafička obrada
Robert Borenić

Lektura
Maja Blažek, Maja Crnjac

Korektura
Maja Crnjac

Izdavač
ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti

Tisak
Tiskano u 500 primjeraka

Izdanje časopisa ostvareno uz novčanu potporu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Pro tempore, časopis studenata povijesti, objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomske
radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i
prikaze, izvješća sa znanstvenih skupova (kronike) i historiografske znanstvene bibliografije.
Izlazi dva puta godišnje.

Adresa uredništva: ISHA Zagreb - Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Uredništvo prima stranke četvrtkom od 16 do 17 sati u prostoriji Saveza studentski udruga (A-015)
na Filozofskom fakultetu ili istoga dana na tjednim sastancima Kluba ISHA-e od 18 sati u C-014.

Srdačno zahvaljujemo izdavačkoj kući *Profil International* na susretljivosti i financijskoj
potpori u tiskanju ovog broja.